

Dominik Ziarkowski

Polskie kalwarie jako wyraz kształtowania krajobrazu sakralnego w epoce nowożytnej

Polish calvaries as an example of shaping sacred landscape in the early modern period

Summary. The article discusses the calvaries founded in Poland in the seventeenth and eighteenth centuries, paying particular attention to their landscape values. The specificity of Polish calvaries compositions was to precisely reproduce the topography of the Holy Land, taking into account both the terrain and the location of individual objects. The benchmark for such a method of forming a sacred landscape has become the oldest in the country “New Jerusalem” in Kalwaria Zebrzydowska. The paper presents also the contemporary significance of Polish calvaries as pilgrimage centers and tourist attractions.

Key words: sacred landscape, Calvary, *sacro monte*, sacred architecture

Wprowadzenie

Kalwarie zakładane w epoce nowożytnej bez wątpienia stanowią ważną część historii życia religijnego w Polsce. Można rozpatrywać je jako zjawisko kulturowe i artystyczne, gdyż z reguły były fundowane przez możnych zleceniodawców, a do ich tworzenia zatrudniano niekiedy wybitnych architektów i artystów. Dziedzictwo kulturowe tych założeń obrazuje ważne tendencje w sztuce polskiej okresu manieryzmu i baroku. Jednocześnie jednak tworzenie kalwarii można interpretować szerzej – jako kreowanie krajobrazu kulturowego, w którym istotną była nie tylko architektura, ale również powiązanie poszczególnych budowli z krajobrazem oraz ich odpowiednia lokalizacja w terenie. Powstawały rozległe parki pielgrzymkowe, w których integrowano architekturę z przyrodą tworząc unikatowy krajobraz sakralny, oddziałujący wysokimi walorami estetycznymi, a jednocześnie skłaniający do pogłębionej refleksji duchowej.

W literaturze termin krajobraz sakralny jest różnie definiowany. Najprostsze ujęcia tłumaczą to pojęcie jako zespół obiektów sakralnych, zbudowanych w określonym czasie na określonym obszarze (Jackowski 2003, s. 72; podobnie też: Bilska-Wodecka 2003, s. 24–25). W takim rozumieniu krajobraz sakralny traktuje się jako jeden z typów krajobrazu kulturowego. Stopień przekształcenia tej formy krajobrazu przez człowieka może być oczywiście zróżnicowany. Podobne lub nawet tożsame znaczenie przypisuje się pojęciu krajobrazu religijnego lub krajobrazu świętego (*sacred landscape*). Zdaniem Urszuli Mygi-Piątek krajobraz sakralny jest pojęciem bardziej pierwotnym od krajobrazu religijnego. Może nim być także krajobraz przyrodniczy (np. święte gaje, źródła, jaskinie itp.), jeśli jego odbiór sprzyja doświadczeniu świętości. Krajobraz religijny jest natomiast niejako wtórny, wzbogacony o liczne obiekty sakralne, a przykładem mogą być właśnie wielkie zespoły kalwaryjne (Myga-Piątek 2012, s. 18–20). Takie rozróżnienie wydaje się uzasadnione, lecz trudno zgodzić się z opinią autorki, iż spora część krajobrazów religijnych nie mieści się w kategorii krajobrazu sakralnego. W niniejszym tekście stosowany będzie termin krajobraz sakralny jako pojęcie szerokie, w obrębie którego wyróżnić można krajobraz religijny, stanowiący nasyconą obiektami sakralnymi formę krajobrazu sakralnego.

Głównym celem artykułu jest zwrócenie uwagi na krajobrazowe aspekty polskich kalwarii w kontekście podobnych założeń europejskich. W końcowej części zarysowane zostanie ponadto ich współczesne znaczenie jako ośrodków pielgrzymkowych oraz miejscowości krajoznawczo-turystycznych.

Geneza kształtowania się zespołów architektoniczno-krajobrazowych kalwarii w Europie i w Polsce

Od początku chrześcijaństwa bardzo dużą rolę odgrywały miejsca bezpośrednio związane z osobą Jezusa Chrystusa, w tym zwłaszcza Jerozolima – miasto, w którym Zbawiciel poniósł Mękę i Śmierć na krzyżu. Wydarzenia te stanowią fundament chrześcijaństwa, gdyż związane są z misją Odkupienia ludzkości przez Boga-Człowieka, którego ofiara zmasała nasze grzechy. Dlatego nie dziwi fakt, że zwłaszcza Golgota była już przez najwcześniejszych chrześcijan otaczana kultem, o czym świadczą apokryfy z II wieku n.e. Miejsce Ukrzyżowania stało się kolejną świętą górą, na której objawiła się moc Boga, podobnie jak na Synaju, Karmelu, Górze Tabor czy Górze Oliwnej (Bania 1993, s. 9). Po edykcie mediolańskim (rok 313) przynajmniej chrześcijanom prawo do swobodnego wyznawania wiary, w Jerozolimie zaczęły powstawać liczne świątynie, w tym najważniejsza – Bazylika Grobu Pańskiego ufundowana przez cesarza Konstantyna Wielkiego. Głównym jej elementem była *Anastasis* – budowla w formie rotundy rozpościerająca się ponad Grobem Chrystusa. Ze względu na burzliwe dzieje Ziemi Świętej (prześladowania niemuzułmanów rozpoczęte zaraz po roku 1000, wyprawy krzyżowe) kompleks bazyliki był parokrotnie niszczone, ale potem odbudowywano go w podobnych formach.

W średniowiecznej architekturze sakralnej wielokrotnie dążono do wznoszenia świątyń na wzór budowli jerozolimskich, a zwłaszcza wspomnianej *Anastasis*. Zjawisko to, wyraźnie uchwytnie od X wieku, zapoczątkowało interesujące przenoszenie miar jerozolimskich w architekturze sakralnej o różnym charakterze i przeznaczeniu, począwszy od niewielkich świątyń po tak monumentalne dzieła jak baptysterium w Pizie oraz absydy zachodnie kościoła Benedyktynów w Hildesheim czy katedry w Trewirze. Z czasem zaczęto odtwarzać nie tylko położenie i formy *Anastasis*, ale także jej relacje

przestrzenne z innymi ważnymi miejscami. Najwcześniej dążenie to uwidoczniło się w założeniu tzw. Jeruzolimy Bolońskiej, gdzie w 1. połowie XII wieku wiernie powtórzono odległość dzielącą miejsce Grobu Chrystusa od miejsca jego Ukrzyżowania. Warto dodać, że dwa stulecia później wymienione elementy topografii jerozolimskiej odtworzono także w Zgorzelcu, gdzie stworzono najbogatszy w okresie późnego średniowiecza zespół budowli naśladowujących obiekty Golgoty wraz z drogą Męki Pańskiej (Bania 1993, s. 16–23 i 44–46).

Kolejnym etapem rozwoju opisywanego zjawiska były krajobrazowe drogi krzyżowe, szczególnie chętnie zakładane w Niemczech w 2. połowie XV wieku oraz na początku XVI stulecia. Jedną z pierwszych takich „Dróg Jerozolimskich” powstała w Lubece w 1468 roku i posiadała 4 stacje. Kolejne urządzano m.in. w Berlinie (1484), Dusenbach w Alzacji (po 1484), Norymberdze (1480–1490), Koblencji (1495) i Bambergu (1500). Stopniowo wzrastała w nich liczba stacji. Na początku XVI wieku w krajobrazie zaczęto wytyczać drogi krzyżowe o siedmiu stacjach (tzw. Siedem Upadków Chrystusa). Warto dodać, że liczba czternastu stacji drogi krzyżowej ustaliła się dopiero w XVII i XVIII wieku. Taki nowożytny program zrealizowano m.in. w Fuldzie w roku 1737 (Bilska-Wodecka 2003, s. 100–103; ks. Więckowiak 2006, s. 9).

Zwieńczeniem kształtowania krajobrazu sakralnego, mającego przypominać wydarzenia Męki Pańskiej, było powstanie kalwarii. Są one czymś więcej niż tylko wyznaczonymi w plenerze drogami krzyżowymi, gdyż stanowią rozbudowane założenia architektoniczno-krajobrazowe, często świadomie nawiązujące do topografii Jeruzolimy (Mitkowska 1993, s. 5). Uwzględniają z reguły nie tylko miejsce Śmierci i Złożenia do Grobu Jezusa, ale także inne miejsca i obiekty związane z Pasją. Za pierwszą realizację tego typu uznaje się kalwarię urządzoną już w 1. ćwierci XV wieku w okolicach Kordoby w Hiszpanii. Jej powstanie związane było z osobą dominikanina, bł. Álvaresa, który ok. 1405 roku powrócił z Jeruzolimy. Mnich ten dołożył starań, aby odtworzyć w krajobrazie układ najważniejszych miejsc Ziemi Świętej, uwzględniający oprócz Golgoty m.in. Ogród Oliwny z Górą Oliwną, Górę Tabor oraz potok Cedron. Założenie to, choć pionierskie, nie stało się modelem dla innych kalwarii zakładanych w Hiszpanii oraz w Europie (Bilska-Wodecka 2003, s. 93).

Znacznie większą rolę kulturotwórczą odegrały tzw. *sacri monti* (Święte Wzgórza), które wykształciły się w końcu XV wieku we Włoszech, a w następnych stuleciach zakładane były również w innych krajach europejskich, a także na terenie Nowego Świata. Stały się one bowiem wyjątkowo trwałą koncepcją, a jednocześnie pierwowzorem dla rozbudowanych kalwarii epoki nowożytnej. Warto w tym miejscu podkreślić, że *sacro monte* jest pojęciem szerszym niż kalwaria, gdyż może zawierać nie tylko miejsca i obiekty związane z Męką Pańską, ale również z tajemnicami różańcowymi oraz wydarzeniami z życia różnych świętych. Niemniej jednak w ramach *sacro monte* z reguły pojawiała się kalwaria rozumiana jako zespół kaplic poświęconych kultowi Męki Pańskiej. Często założenia te określano również mianem „Nowej Jeruzolimy” (Bilska-Wodecka 2003, s. 19–21).

Najstarsze włoskie *sacri monti* powstały w Varallo Sesia koło Mediolanu (założone w 1486 roku; ryc. 1) oraz w San Vivaldo koło Florencji (kształtowane od 1499). W obydwu przypadkach twórcami byli Franciszkanie, dobrze orientujący się w topografii miejsc świętych w Jeruzolimie. Założenia te urządzono pośród urozmaiconego krajobrazu z licznymi wzgórzami, spośród których najwyższe przeznaczone zostało na Golgotę, gdzie zlokalizowano kaplicę Ukrzyżowania, a w pobliżu także kaplicę Grobu Świętego.



Ryc. 1. Varallo Sessia – *sacro monte* założone w końcu XV wieku, gruntownie przekształcone jedno stulecie później. Fot. M. Kurzej

Fig. 1. Varallo Sessia – holy mountain founded in the end of 15th century, completely rebuilt about hundred years later. Photo by M. Kurzej

Na odrębnych wzgórzach stały kaplice Syjonu i Góry Oliwnej. W Varallo wyróżniono dodatkowo także inne miejsca, nie mające związku z Jerozolimą, jak Góra Tabor, Betlejem i Nazaret. Powstanie opisywanych *sacri monti* przyczyniło się do wykształcenia topograficznego modelu odtwarzania miejsc związanych z Pasją Chrystusa, który stanowił wyraźne odejście od modelu linearnego, reprezentowanego przez „Drogi Jerozolimskie” z obszaru niemieckiego. We włoskich założeniach zauważyć można ponadto większą dowolność w zakresie lokalizacji poszczególnych obiektów, którą podporządkowywano warunkom terenowym. W Varallo Sessia oraz w San Vivaldo nie odtworzono nawet ogólnej orientacji najważniejszych wzgórz. Jedynym elementem, który został wiernie powtórzony jest wzajemne położenie kaplic Golgoty (Bania 1993, s. 55–56).

W następnych stuleciach ideę *sacri monti* rozwijano na Półwyspie Apenińskim, ale również w wielu innych krajach, w których tworzono architektoniczno-krajobrazowe zespoły kalwarii. Pewien zastój w tym zakresie nastąpił w 1. połowie XVI wieku i miał związek z rozwijającą się reformacją, ale już w drugiej połowie stulecia na powrót przystąpiono do zakładania nowych zespołów kalwaryjnych pomyślanych jako miejsca ekspozycji żarliwości religijnej w dobie kontrreformacji. Sobór trydencki (1545–1563) wyraźnie stanął w obronie istoty katolickiego pielgrzymowania. Dużą rolę w tworzeniu nowych kalwarii odegrał powstały wówczas zakon Jezuitów, który kontynuował w tym zakresie tradycję zapoczątkowaną jeszcze w średniowieczu przez Franciszkanów (Bilska-Wodecka 2003, s. 90).

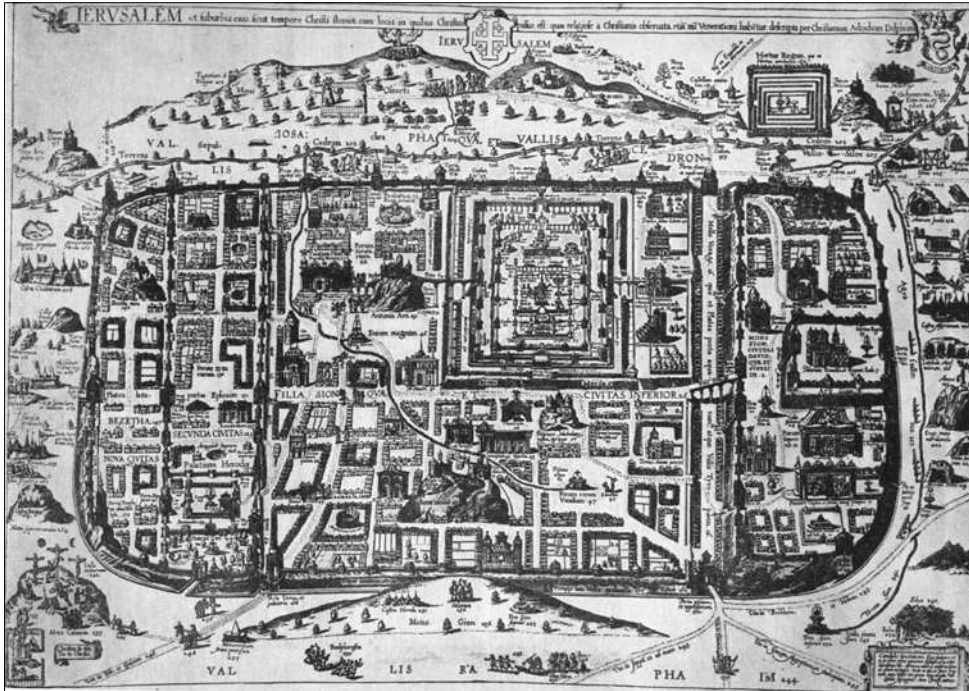
Sacri monti stały się zatem jednym z narzędzi reformy katolickiej po soborze trydenckim. W dużym stopniu przyczynił się do tego biskup diecezji mediolańskiej, św. Karol Boromeusz, który inicjował rozbudowę istniejących oraz tworzenie nowych miejsc kultu Męki Pańskiej i świętych (Bilska-Wodecka 2003, s. 97–98). Z jego inicjatywy rozpoczęto w 1570 roku rozbudowę Varallo, która miała na celu realizację kontrreformacyjnego programu kościoła katolickiego. Podstawowym zadaniem stało się przekazanie głównych wątków treściowych za pomocą środków architektonicznych i artystycznych. Na

znaczeniu jeszcze bardziej straciło dążenie do wiernego odwzorowania topografii Jerozolimy. Chodziło bowiem bardziej o stworzenie rozbudowanej kompozycji, wypełnionej licznymi obiektami kultowymi, która jednocześnie była podporządkowana krajobrazowi, jak i mocno w nim wyeksponowana. Przebudowane założenie w Varallo Sessia stało się wzorem chętnie powtarzany w końcu XVI oraz w XVII wieku, nie tylko we Włoszech (Bania 1993, s. 57–58).

Z reformą soboru trydenckiego oraz rozbudzeniem nabożeństwa pasyjnego wiązało się inne ważne zjawisko, które wpłynęło na kształt zakładanych w epoce nowożytnej kalwarii. Były to opisy Ziemi Świętej, które na większą skalę pojawiły się na przełomie XVI i XVII wieku. Najdonioślejszą rolę w tym zakresie odegrał przełożony klasztoru w Delft, Chrystian Adrian Cruis, zwany Andrychomiuszem. Na podstawie dawnych i współczesnych sobie relacji napisał on dwa dzieła: *Urbis Hierosolimae quemadmodum ea Christi tempore floruit, et suburbanorum eius brevis descriptio* (Kolonia 1584) oraz obszerniejsze, wydane już po śmierci autora *Theatrum terrae sanctae et biblicarum historiarum* (Kolonia 1590). Wymienione publikacje przeznaczone były dla tych, którzy chcieli odbyć „pielgrzymkę duchową” i miały umożliwić czytelnikowi odtworzenie w wyobraźni wyglądu Jerozolimy z czasów Chrystusa. Andrychomiusz szczegółowo opisał Drogę Męki dzieląc ją na dwa etapy: Drogę Pojmania (od Ogrójca do Pretorium Piłata – 12 stacji) oraz Drogę Krzyżową (od pretorium Piłata do Golgoty – 10 stacji). Podał ponadto odległości pomiędzy poszczególnymi stacjami, mierzone liczbą kroków. Dodatkowo do opisu dołączony został plan Jerozolimy z zaznaczeniem najważniejszych miejsc i obiektów (ryc. 2). Wymienione dzieła Andrychomiusza dały nowy, silny impuls do urządzania kolejnych kalwarii (Bania 1993, s. 59–60; ks. Więckowiak 2006, s. 10–11). Jednocześnie przywróciły one także dążenie do wiernego odwzorowania topografii Jerozolimy, od czego w dużej mierze odeszły wcześniej włoskie założenia *sacri monti*.

Podobne czynniki wpłynęły na rozwój kalwarii w Polsce. Na terenach Rzeczypospolitej założenia te zaczęły powstawać dopiero od początku XVII wieku, choć już w średniowieczu istniał silny kult Męki Pańskiej. Jego wyrazem była m.in. bardzo wczesna fundacja kościoła i klasztoru Bożogrobców w Miechowie przez Jaksę Gryfitę (1163). Powstawały także liczne ogrójce przy kościołach, a nawet kaplice Grobu Pańskiego sytuowane poza murami miasta. Zakładanie pierwszych kalwarii poprzedziły liczne wyjazdy do Ziemi Świętej, w efekcie których powstawały drukowane relacje z podróży. Do najwcześniejszych należy opis Jerozolimy zamieszczony w książce bernardyna Anzelma, wydanej po łacinie już w 1509 roku, zaś w języku polskim w roku 1595, a także relacja hetmana Jana Tarnowskiego spisana po pielgrzymce odbytej w roku 1517. Największą popularność uzyskało jednak dzieło Mikołaja Radziwiłła „Sierotki” pt. *Podróż do Ziemi Świętej, Syrii i Egiptu*, wydane po łacinie w roku 1601, a już sześć lat później także po polsku. Autor opisał dokładnie m.in. szereg miejsc związanych z Pasją Chrystusa (Bilska-Wodecka 2003, s. 104–106).

Cechą charakterystyczną polskich kalwarii epoki nowożytnej było wyraźne dążenie do wiernego odwzorowania topografii Jerozolimy. Przydane w tym względzie były przywołane powyżej opisy, a także powszechnie wykorzystywane dzieło Andrychomiusza, na którego powoływał się m.in. Michał Radziwiłł. Początkowo posługiwano się zapewne wersją łacińską, ale już w 1672 roku ukazało się polskie wydanie (Bania 1993, s. 61). Korzystano jednak również z innych źródeł informacji o Ziemi Świętej. Fundatorzy wysyłali niekiedy do Jerozolimy swoich wysłanników, których zadaniem było przywiezienie wymiarów najważniejszych świątyń, w tym zwłaszcza modelu Grobu Pańskiego,



Ryc. 2. Plan Jerozolimy zamieszczony w publikacji Andrychomiusza. Wg Krassowski 1966, s. 104
 Fig. 2. Plan of Jerusalem in the Andrichomius' publication. By Krassowski 1966, p. 104

a także zmierzenie odległości pomiędzy poszczególnymi miejscami związanymi z Męką Pańską. Taką podróż odbył m.in. Hieronim Strzała na polecenie fundatora Kalwarii Zebrzydowskiej, Mikołaja Zebrzydowskiego (ks. Wyczawski 1987, s. 68).

Trzeba też podkreślić, że właśnie Kalwaria Zebrzydowska wywarła ogromny wpływ na koncepcję oraz program kolejnych tego rodzaju założeń, stając się wzorem dla kalwarii zakładanych w różnych częściach kraju. Ostateczny układ najstarszej i największej kalwarii w Rzeczypospolitej kształtował się dość długo. Jego początki wyznaczono w roku 1600, kiedy wojewoda krakowski Mikołaj Zebrzydowski ufundował na stoku góry Żar kościół Ukrzyżowania (ryc. 3). Swą formą miał on nawiązywać do jerozolimskiej kaplicy Golgoty, znanej z gipsowego modelu przywiezionego z Ziemi Świętej. W pierwotnym zamyśle fundacja miała się ograniczać wyłącznie do wspomnianego kościoła, jednakże już w czasie jego budowy pojawiła się koncepcja stworzenia obszerniejszego założenia poświęconego Pasji Chrystusa. Przed 1605 rokiem zaczęto wznosić dwa kolejne obiekty – Pretorium Piłata oraz kaplicę Grobu Świętego. Wcześniej, bo 1 grudnia 1602 roku, wydany został akt fundacji klasztoru Bernardynów, którzy mieli otoczyć opieką powstający kompleks. Wkrótce zakonnicy odkryli bardzo duże podobieństwo konfiguracji terenu między Żarkiem a Lanckoroną do topografii jerozolimskiej. Uznano to za znak Opatrzności oraz dostrzeżono swoistą konieczność dostosowania tego obszaru do jerozolimskiego pierwowzoru. Zaczęto budować kolejne kaplice, projektowane w większości przez flamandzkiego artystę Pawła Baudartha, niekiedy przyjmujące bardzo specyficzne plany oraz formy, nawiązujące do ich wezwań. Ostateczny kształt założenia wykrystalizował się za czasów Jana Zebrzydowskiego, następcy Mikołaja, który w latach 20. i 30. XVII stulecia ufundował m.in. Bramę Wschodnią, kopię rzymskich Świętych



Ryc. 3. Kościół Ukrzyżowania w Kalwarii Zebrzydowskiej, 1600–1601, rozbudowany ok. 1623. Fot. D. Ziarkowski

Fig. 3. Church of the Crucifixion in Kalwaria Zebrzydowska, 1600–1601, developed around 1623. Photo by D. Ziarkowski

Schodów przed Pretorium Piłata oraz kaplicę Znalezienia Relikwii Krzyża Świętego w pobliżu kościoła Ukrzyżowania na górze Żar (Bania 1993, s. 67–75). Łącznie na założenie składa się 41 kaplic i kościołów stacyjnych oraz kościół i klasztor Bernardynów (ks. Więckowiak 2006, s. 11).

W ślad za Kalwarią Zebrzydowską zaczęto wznosić w Polsce kolejne podobne założenia. Do najważniejszych z nich należały: Kalwaria Pakoska (fundacja arcybiskupa Jana Wężyka z 1631 roku), Kalwaria Wejherowska, zwana „Kaszubską Jerozolimą” (ufundowana przez wojewodę malborskiego Jakuba Wejhera w 1649), Kalwaria Paclawska (założona w 1668 roku przez Andrzeja Maksymiliana Fredrę), Kalwaria Wileńska (fundacja biskupa wileńskiego Jerzego Białożora z 1669; obecny jej stan jest w większości wynikiem odbudowy z przełomu XX i XXI wieku), a także niezachowana Góra Kalwaria pod Warszawą z 1670 r., ufundowana przez biskupa poznańskiego Stefana Wierzbowskiego na mocy przywileju króla Michała Korybuta Wiśniowieckiego (ks. Więckowiak 2006, s. 12–13).

W wyniku zmiany granic kalwaria w Werkach koło Wilna obecnie nie znajduje się na terytorium Polski, natomiast do naszego kraju przyłączone zostały założenia powstałe w 2. połowie XVII wieku na Śląsku – Kalwaria Krzeszowska oraz Kalwaria w Wambierzycach (Bilska-Wodecka 2003, s. 112–113), jak również kalwaria na Górze św. Anny z początku XVIII wieku¹. Ogólnie warto zauważyć, że w XVII stuleciu Polska należała do wiodących krajów europejskich, jeżeli chodzi o liczbę zakładanych kalwarii.

¹ Na temat kalwarii na Górze św. Anny zob. Mitkowska 2006.

Powstało ich wówczas 7 (więcej tylko w Austrii – aż 42 oraz w Niemczech – 15, ponadto we Włoszech również 7). W ciągu następnego stulecia w naszym kraju powstało 6 kalwarii, co jednak wyglądało już niezbyt okazale na tle niektórych innych krajów (np. w Austrii powstało ich aż 63, na Węgrzech 52, we Włoszech 33, a na Słowacji 29). Można dodać, że zjawisko zakładania kalwarii w wielu krajach europejskich znacznie osłabło w XIX i XX wieku, ale w Polsce powstało ich wówczas bardzo dużo (odpowiednio 27 w XIX i 23 w XX wieku)².

Krajobraz sakralny polskich kalwarii epoki nowożytnej

Założenia kalwarii stanowią połączenie architektury z naturalnym krajobrazem, który uzyskuje w nich funkcję istotnego czynnika kształtującego charakter założenia przestrzennego. Można zatem w przypadku kalwarii mówić o krajobrazie kulturowym, a ściślej sakralnym, który stanowi odzwierciedlenie sposobu myślenia, wartości i wiary jego twórców (Bilska-Wodecka 2003, s. 29). Wnętrza parków kalwaryjnych przybierają postać przestrzeni mistycznej, w której za pomocą środków artystycznych stwarza się pielgrzymom możliwość katechezy i ascezy. Wpisanie obiektów sakralnych w naturalny pejzaż sprzyja kontemplacji i modlitwie, prowadząc do mistycznego kontaktu z Bogiem (Mitkowska 1990, s. 33).

Polskie kalwarie w dużej mierze korzystały z doświadczeń włoskich *sacri monti*, powtarzając ogólne zasady kompozycyjne wykształcone na obszarze północnej Italii. Te podobieństwa można tłumaczyć faktem, że zarówno we Włoszech, jak i w Polsce kalwarie powstawały często z inicjatywy zakonów franciszkańskich. Warto podkreślić, że to bracia Bernardyni nakłonili Mikołaja Zebrzydowskiego do wzniesienia pierwszego w naszym kraju założenia kalwaryjnego, które stało się wzorem dla wielu kolejnych. Franciszkanie sprawowali opiekę także nad Kalwarią Wejherowską, Kalwarią Paclawską oraz Górą św. Anny (Mitkowska 2003, s. 28). Można wskazać jednak ważną różnicę pomiędzy kompleksami kalwaryjnymi doby kontrreformacji we Włoszech i w Polsce. W powstających wówczas założeniach włoskich i szerzej europejskich główny nacisk położony został na funkcje propagandowe, które starano się realizować bez większej dbałości o wierne przenoszenie miar jerozolimskich. Odniesienia do Ziemi Świętej ograniczały się zazwyczaj do ideowego lub programowego kopiowania stacji jerozolimskich. W Rzeczypospolitej natomiast zwracano bardzo dużą uwagę na kopiowanie zarówno budynków jerozolimskich, jak i odległości pomiędzy nimi (Bilska-Wodecka 2003, s. 36).

Ze względu na fakt, że zakładane w Polsce kalwarie miały stanowić swego rodzaju „kopię” Jerozolimy, bardzo istotny był wybór odpowiednio ukształtowanego obszaru. Często odkrycie podobieństwa topografii jakiegoś terenu do Jerozolimy i jej okolic uznawano za cudowny znak i wyraz Boskiej ingerencji wskazującej miejsce lokalizacji sanktuarium, tak jak m.in. w przypadku Kalwarii Zebrzydowskiej, Kalwarii Paclawskiej, Wejherowa, i Wambierzyc (Mitkowska 2003, s. 34). Założenia kalwaryjne miały nawiązywać nie tylko do Jerozolimy ziemskiej, lecz także do tej niebiańskiej, uważanej za idealne miasto Boże i miejsce wiecznego szczęścia (Bilska-Wodecka 2003, s. 28).

W realizacji tych ambitnych założeń wykorzystywano zarówno elementy przyrodnicze, jak i antropogeniczne, kreując złożone i przesiąknięte symboliką kompozycje krajobrazowe. Naturalnymi dominantami założeń kalwaryjnych były góry i wzniesienia, w tym zwłaszcza Głgota, ale także Góra Oliwna oraz Syjon (miejsce Ostatniej Wie-

² Szczegółowe zestawienie liczby kalwarii w wybranych krajach europejskich zob. Bilska-Wodecka 2003, s. 14.

cerzy). Góry w wielu religiach traktowane są jako symbol wyższej mocy, spotkania ziemi z niebem. Odgrywają one bardzo dużą rolę także w chrześcijaństwie, gdyż były świadkami wielu ważnych wydarzeń w życiu Chrystusa (m.in. licznych modlitw, wyboru dwunastu apostołów, Przemienienia, Śmierci oraz Wniebowstąpienia). Doliną płynie z reguły rzeka, której nazwę na terenie parku pielgrzymkowego zmieniano na Cedron (Bilska-Wodecka 2003, s. 37–41).

Najważniejszymi składowymi architektonicznymi były oczywiście kaplice, które oznaczały najważniejsze miejsca Pasji Chrystusa. Niektóre z nich zachowywały formy, wymiary oraz wystrój odpowiednika jerozolimskiego, a inne kształtowane były w dość dowolny sposób. Przykładowo kaplica Serca Maryi w Kalwarii Zebrzydowskiej wzniesiona została na nietypowym planie serca (ryc. 4), zaś kaplica domu Matki Bożej zgodnie z życzeniem fundatora w planie nawiązuje do róży mistycznej. Większe założenia, jak już zostało wcześniej wspomniane, znajdowały się pod opieką zakonników, dlatego istotną częścią zabudowy był także kościół i klasztor. Budowle te również były tłumnie odwiedzane przez pielgrzymów, co prowadziło czasem do konieczności ich rozbudowy. Niekiedy znaczenie kościołów klasztornych było potęgowane obecnością cudownych obrazów. Najbardziej znanym jest oczywiście wizerunek Matki Bożej Kalwaryjskiej, umieszczony w kościele Bernardynów w 1641 roku. Od tej pory kult maryjny wręcz zdominował pasyjny charakter fundacji Mikołaja Zebrzydowskiego (Jackowski 1995, s. 65; Bania 1993, s. 74–75). Warto jednak wspomnieć również m.in. o obrazie Matki Bożej Pałacowskiej (Dziedzic 1995, s. 118–119), czczonym od drugiej połowy XVII wieku, czy o wizerunku Matki Boskiej Łaskawej, znajdującym się od 1680 roku w kaplicy kościoła reformackiego w Pakości (Bania 1993, s. 86). Dużym kultem otaczano także średniowieczną figurkę oraz relikwie św. Anny, przechowywane w sanktuarium na Górze św. Anny (Mitkowska 2006, s. 46).

Ważnymi składowymi założenia architektoniczno-krajobrazowego kalwarii były ponadto dróżki, czyli szlaki łączące kolejne kaplice-stacje. W sensie alegorycznym dróżki można rozpatrywać jako elementy prowadzące do zbawienia i łączące człowieka z Bogiem (Bilska-Wodecka 2003, s. 34). Ich fizyczne wyznaczenie z reguły odbywało się na zasadzie sadzenia drzew wzdłuż alei, ale niekiedy – jak w przypadku Kalwarii Zebrzydowskiej – powstawały poprzez wycięcie przejść wśród lasu (dopiero w 2. połowie XVIII wieku zastąpiono je sadzonymi alejami parkowymi). Dróżki stanowiły ważną przestrzeń kultu jako szlaki, którymi poruszały się procesje, a także przemierzali indywidualni wierni kontemplujący tajemnice Męki Pańskiej (Mitkowska 1975, s. 161).

Ogromne znaczenie dla wyrazu polskich kalwarii XVII-wiecznych miały wspomniane uprzednio dzieła Andrychomiusza, a zwłaszcza opublikowany przez niego plan Jerozolimy. Starano się wiernie oddać położenie poszczególnych budowli, a także odległości pomiędzy nimi. Przynosiło to zadziwiające efekty, zważywszy, że trzeba było dosto-

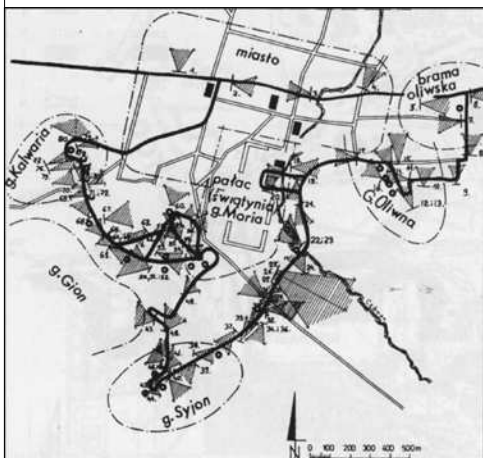


Ryc. 4. Kaplica Serce Maryi w Kalwarii Zebrzydowskiej, 1615, proj. P. Baudarth. Fot. D. Ziarkowski
Fig. 4. Heart of Mary Chapel in Kalwaria Zebrzydowska, 1615, designer P. Baudarth. Photo by D. Ziarkowski



Ryc. 5. Schemat kanwy kompozycyjnej parku pielgrzymkowego w Kalwarii Zebrzydzkiej, opr. A. Mitkowska. Wg Mitkowska 2006, ryc. 19

Fig. 5. Composition of pilgrimage park in Kalwaria Zebrzydzka, created by A. Mitkowska. By Mitkowska 2006, plate 19



Ryc. 6. Kompozycja przestrzenna parku kalwaryjnego w Wejherowie, opr. A. Mitkowska. Wg Mitkowska 2000, s. 60

Fig. 6. Spatial composition of Calvary park in Wejherowo, created by A. Mitkowska. By Mitkowska 2000, p. 60

jednak odwzorowywaniu poddawano nie całe miasto, lecz uwzględniano tylko miejsca związane z Chrystusem, w tym zwłaszcza drogę Jego Męki (Mitkowska 2003, s. 37). W założeniach parkowych wykorzystywano rodzimą roślinność, co zgodne było z franciszkańskim duchem poszanowania przyrody, a także stanowiło zapowiedź późniejszego nurtu parków angielskich w sztuce europejskiej. Dróżki pielgrzymkowe miały przebieg nieregularny, często charakteryzowały się złym stanem nawierzchni, na niektórych

sowały się do ukształtowania terenu, które – choć przypominało jerozolimski pierwowzór – nigdy przecież nie było identyczne. Ważnym wzorcem w tym zakresie stała się Kalwaria Zebrzydzka (ryc. 5), gdzie proporcje odległości podane przez flamandzkiego zakonnika są powtórzone w sposób niemal doskonały (Mitkowska 1975, s. 171–172). Z dobrym skutkiem efekt ten odwzorowano także w Kalwarii Pakoskiej, Kalwarii Wejherowskiej, Kalwarii Paclawskiej, Kalwarii Wileńskiej oraz na Górze Kalwarii (Bania 1993, s. 85–96). W Kalwarii Zebrzydzkiej, Pakości oraz Wejherowie udało się nawet zachować zgodne z planem Andrychomiusza kierunki. Góra Oliwna znalazła się na wschodzie założenia, a Syjon usytuowany został na południe od linii łączącej Górę Oliwną z miejscem, w którym wzniesiono Pretorium Piłata. Droga Krzyżowa została poprowadzona od Pretorium po wygiętym łuku ku północnemu-zachodowi na Gulgotę, która zamyka założenie od zachodu. Chęć wiernego powtórzenia planu Jerozolimy sprawiła, że np. w Wejherowie najwyżej położone były kaplice Syjonu (ok. 112 m n.p.m.), podczas gdy kaplice na Górze Oliwnej i Gulgocie zajęły niższe wzniesienia (Bania 1993, s. 88; ryc. 6). W innych kalwariach zachowanie kierunków jerozolimskich nie zawsze było możliwe. Przykładowo w Kalwarii Wileńskiej droga z Syjonu do Pretorium Piłata wiodła w kierunku zachodnim, a nie północnym (Bania 1993, s. 91).

Zakładane w Polsce kalwarie, wzorem włoskim, przyjmowały postać swobodnych parków krajobrazowych, pomimo, że w założeniu miały stanowić replikę Jerozolimy, czyli organizmu miejskiego. Świadomie

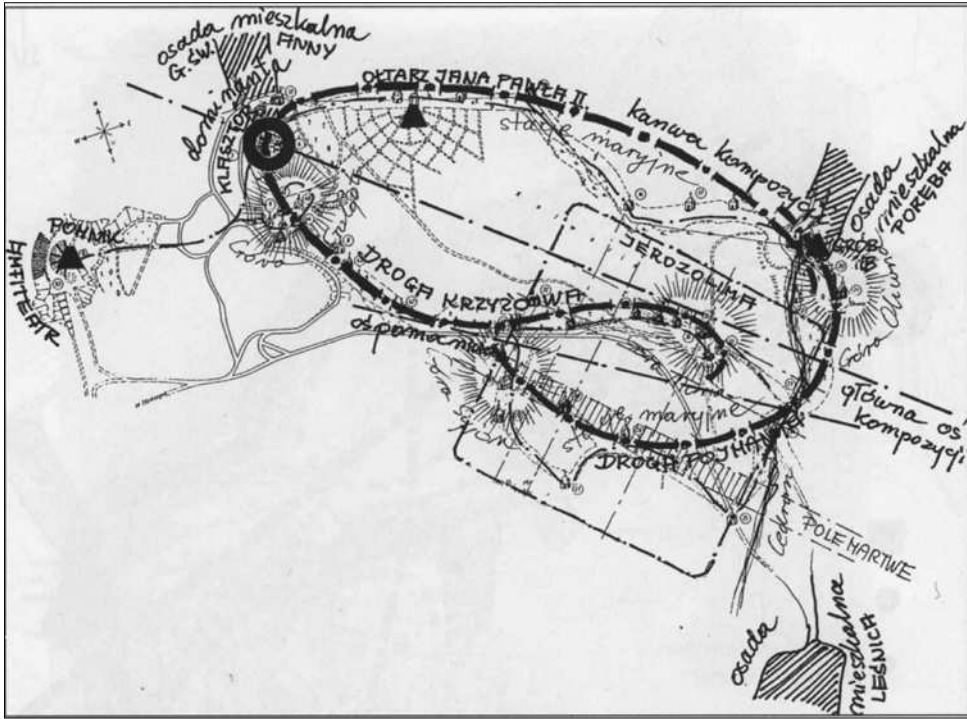
odcinkach były trudnodostępne. Wynikało to z określonych założeń ideowych, według których dróżki kalwaryjskie powinny być trudne i zmuszać pielgrzymów do wysiłku fizycznego (Mitkowska 2003, s. 48–51).

O ile na ogólnym układzie kompozycyjnym polskich kalwarii urządzanych w XVII wieku zaważyły dzieła Andrychomiusza, o tyle szczegóły związane z programem, a także formami architektonicznymi kaplic najczęściej przejmowano z najważniejszej polskiej „Nowej Jerozolimy”, czyli Kalwarii Zebrzydowskiej. Wymowny w tym względzie jest przykład Kalwarii Pakoskiej. Przewidziano w niej miejsce m.in. dla kaplic „Wniebowzięcia”, „Pożegnania”, „Złożenia Ciała” i „Grobu Zbawiciela”, o których nie wspomina Andrychomiusz, ale które pojawiły się wcześniej w ramach fundacji Mikołaja Zebrzydowskiego (Krassowski 1966, s. 101 i 103). W Pakości znajdujemy też ewidentne nawiązania do budowli najstarszej polskiej Kalwarii. Uwidaczniają się one zwłaszcza w Ratuszu Piłata. Natomiast bardzo skromne pod względem architektonicznym kapliczki mają fasady wzorowane na kaplicy św. Rocha w Kalwarii Zebrzydowskiej (Krassowski 1966, s. 109). Również w Kalwarii Wejherowskiej Ratusz Piłata nawiązuje do tego z „Nowej Jerozolimy Zebrzydowskiej” (choć różni się odmiennymi proporcjami), zaś kaplica Grobu Chrystusa stanowi wierną kopię budowli zebrzydowskiej. Wykonano ją zresztą w Krakowie, a po spławieniu Wisłą do Gdańska przetransportowano do Wejherowa (Mitkowska 2000, s. 125). O przemożnym wpływie form architektonicznych kapliczek w Kalwarii Zebrzydowskiej może świadczyć fakt, że jeszcze w XIX wieku kaplica Matki Boskiej Bolesnej w Paławiu uzyskała plan serca (Bania 1993, s. 90).

Bardzo zbliżonym do Kalwarii Zebrzydowskiej założeniem jest kalwaria na Górze św. Anny (ryc. 7), powstała w większości w latach 1700–1709. Zlokalizowano ją poza granicami ówczesnej Rzeczypospolitej, lecz fundator – Jerzy Adam de Gaschin – wywodził się z polskiego rodu rycerskiego. Główny projektant zespołu, włoski architekt Domenico Signo, miał wzorować się właśnie na najstarszej polskiej „Nowej Jerozolimie” (Mitkowska 2006, s. 19). Analogie widoczne są we wszystkich istotnych aspektach założenia, poczynając od programu pielgrzymkowego, w którym oprócz drózek pasywnych uwzględniono też trasy maryjne, poprzez układ planistyczny parku, aż do architektury poszczególnych kościołów i kaplic (Mitkowska 2006, s. 35–46). Można wskazać cały szereg kaplic, które powtarzają plany budowli z Kalwarii Zebrzydowskiej, a wśród nich: Dom Annasza, Dom Kajfasza, Dom Matki Boskiej, Pretorium Piłata, Serce Marii, kaplicę i kościół Grobu Matki Boskiej oraz kościół Ukrzyżowania (Bania 1993, s. 109).

Kalwaria na Górze św. Anny była ostatnim dużym założeniem wzorowanym na dziełach Andrychomiusza, a przy tym wyraźnie odwołującym się do Kalwarii Zebrzydowskiej. Kolejne kalwarie zakładane w XVIII stuleciu odeszły od tego schematu. Za przykład może posłużyć niezachowana Kalwaria Ujazdowska w Warszawie³, która całkowicie zerwała z odtwarzaniem topografii Jerozolimy, co wyraziło się zresztą także w innych nazwach większości stacji. Wprowadzono m.in. kaplice takie jak: Biczowanie, Umycie Rąk, Ecce Homo oraz budowlę upamiętniającą samobójstwo Judasza. Kompozycja założenia została pomyślana w ten sposób, aby kościół św. Jana wskazywał wiernym kierunek powrotu do miasta (Krassowski 1966, s. 107–108). Pozostałe kalwarie osiemnastowieczne – takie jak np. Kostyń na Wołyniu (1732), Kobyłka (ok. 1747), Popiel (1764), Miadzioł

³ Założenie to powstało w roku 1731 z fundacji króla Augusta II. Stacje rozebrano już w 1791 roku w związku z zabudową zachodniej strony Alei Ujazdowskich oraz urządzeniem Parku Łazienkowskiego. Pozostałością po kalwarii są krzyże stojące przed kościołem św. Aleksandra na Placu Trzech Krzyży, zob. ks. Wyczawski 1987, s. 267.



Ryc. 7. Kompozycja parku pielgrzymkowego w Kalwarii na Górze św. Anny, opr. A. Mitkowska. Wg Mitkowska 2006, ryc. 14

Fig. 7. Composition of pilgrimage park in Calvary of Saint Anne's Mount, created by A. Mitkowska. By Mitkowska 2006, plate 14

Stary (1772) czy Kielce (założenie datowane ogólnie na XVIII wiek) – również zerwały z tradycją wcześniejszego stulecia. Niestety, niewiele o nich wiadomo, gdyż nie zachowały się do czasów współczesnych. Być może fakt, że nie nawiązywały wprost do topografii Ziemi Świętej zaważył na tym, że nie uzyskały tak dużego znaczenia pielgrzymkowego jak wcześniejsze założenia (Bania 1993, s. 110–111).

Współczesne funkcje polskich kalwarii – znaczenie pielgrzymkowe i turystyczne

Zachowane założenia polskich kalwarii z okresu nowożytnego w dalszym ciągu pełnią swoje religijne funkcje, przyciągając pielgrzymów, którzy wyruszają na dróżki, aby rozważać tajemnice Męki Pańskiej. Jednocześnie jednak architektura i walory krajobrazowe kalwarii postrzegane są jako atrakcje turystyczne, odwiedzane również po prostu w celach poznawczych. Nie jest to zjawisko zupełnie nowe, gdyż do łączenia motywu religijnego z poznawczym dochodziło już w starożytności (Jackowski, Sołjan 1999, s. 104). Również badania nad ruchem pielgrzymkowym w średniowieczu wskazują, że ówczesnym pielgrzymom przyświecały nie tylko cele religijne, ale także chęć poznania obcych miejsc, oderwania się od codzienności oraz przeżycia przygody⁴. W przypadku kalwarii europejskich o wyraźnym dostrzeżeniu ich atrakcyjności kulturowej i krajobrazowej można mówić już począwszy od przełomu XVIII i XIX wieku, kiedy założenia te zaczęto traktować jako interesujące zabytki przeszłości (Bilska-Wodecka

⁴ Szeroko na ten temat zob. Ohler 2000.

1999, s. 47). Współcześnie, w związku z dynamicznym rozwojem masowej turystyki, rola omawianych kompleksów architektoniczno-krajobrazowych jako miejsc wartych odwiedzania stale rośnie.

Znaczenie pielgrzymkowe i turystyczne polskich kalwarii jest mocno zróżnicowane. Według Antoniego Jackowskiego (1999, s. 92) do sanktuariów o znaczeniu międzynarodowym można zaliczyć jedynie Kalwarię Zebrzydowską. Tutejsze sanktuarium jest nawiedzane przez około milion osób rocznie, z czego najwięcej przybywa na Misterium Męki Pańskiej w okresie Wielkiego Tygodnia oraz na uroczystość Wniebowzięcia Najświętszej Marii Panny, która przypada 15 sierpnia (Jackowski 1995, s. 67)⁵. O atrakcyjności najstarszej polskiej „Nowej Jerozolimy” decyduje niewątpliwie także wysoka klasa artystyczna zespołu, której potwierdzeniem jest wpis na Listę UNESCO w 1999 roku⁶. Warto dodać, że Kalwaria Zebrzydowska jest jak dotąd jedynym tego rodzaju miejscem w Europie, które znalazło się na tej prestiżowej liście.

Przeprowadzone w Kalwarii Zebrzydowskiej przed kilkanaście laty badania ruchu turystycznego przyniosły interesujące wyniki. Okazało się, że przyjazdy do tego miasteczka wiążą się głównie z celem religijnym oraz ze zwiedzaniem zabytków. W roku 2007 niemal 47% respondentów wskazało cel religijny jako główny motyw pojawienia się w Kalwarii Zebrzydowskiej. Ponad 23% przybyło głównie w celu zwiedzania zabytków. Pozostałe cele – takie jak np. edukacja, cel zdrowotny, rozrywka, zakupy, udział w imprezach kulturalnych lub kongresach oraz wypoczynek – otrzymały łącznie zaledwie ok. 30% wskazań (Niemczyk, Seweryn 2010, s. 72–73). Przytoczone rezultaty należy przyjąć z satysfakcją, gdyż świadczą one o wciąż dominującej funkcji pielgrzymkowo-religijnej podkrakowskiego sanktuarium, a także o sporym zainteresowaniu dziedzictwem kulturowym tego miejsca.

Rola pozostałych polskich kalwarii z epoki nowożytnej jako celów ruchu pielgrzymkowo-turystycznego jest oczywiście o wiele mniejsza niż Kalwarii Zebrzydowskiej. Mają one znaczenie raczej lokalne lub regionalne, ale kultywowanie tradycji pielgrzymkowych sprawia, że wciąż pełnią funkcję, do której zostały powołane. Piesze pielgrzymki odbywają się m.in. do „Jerozolimy Kaszubskiej” w Wejherowie oraz do Kalwarii Pakoskiej. W ostatnich kilkunastu latach na nowo wzmożło się pielgrzymowanie na Górę św. Anny oraz do Kalwarii Paclawskiej, w której – wzorem Kalwarii Zebrzydowskiej – organizowane są także uroczystości Zaśnięcia i Pogrzebu Matki Bożej (Jackowski 1999, s. 93–97). Liczba pielgrzymów odwiedzających rocznie kalwarię na Górze Świętej Anny szacowana jest na ok. 500 tysięcy⁷. W roku 2002 po wieloletniej przerwie reaktywowano także Misteria Pasyjne w Wambierzycach⁸. W ostatnich latach tutejsze sanktuarium odwiedza w ciągu roku ok. 200 tysięcy wiernych⁹.

Polskie kalwarie bez wątpienia mają potencjał, który pozwala na jeszcze większy rozwój ruchu pielgrzymkowego oraz turystyki poznawczej. Konieczna jest jednak poprawa wielu aspektów, związanych zwłaszcza z infrastrukturą noclegową oraz dostępnością komunikacyjną. Brak zróżnicowanej oferty noclegowej sprawia, że pielgrzymi oraz

⁵ W ostatnich latach liczba pielgrzymów przybywających do Kalwarii Zebrzydowskiej jeszcze wzrosła i wynosi ok. 1,2 mln osób rocznie, zob. <http://www.kalwaria.eu/kroniki/milion-dwiescie-tysiecy-pielgrzymow-na-kalwarii.html>, data dostępu: 6.06.2014.

⁶ <http://www.unesco.pl/kultura/dziedzictwo-kulturowe/swiatowe-dziedzictwo/polskie-objekty>, data dostępu: 6.06.2014.

⁷ http://gsa.lesnica.pl/index.php?option=com_content&task=view&id=17&Itemid=85, data dostępu: 6.06.2014.

⁸ <http://www.wambierzyce.radkowskiewioski.pl/kroniki.html>, dostęp: 6.06.2014.

⁹ <http://www.niedziela.pl/artykul/2595/U-Krolowej-Rodzin-w-Wambierzycach>, data dostępu: 6.06.2014.

turyści w miejscowościach kalwaryjnych spędzają średnio kilka godzin. Nawet Kalwaria Zebrzydowska nie jest w tym względzie wyjątkiem. Dla porównania warto dodać, że średni pobyt pielgrzyma w Lourdes czy Fatimie wynosi ponad 3 dni, a w innych ośrodkach katolickich w Europie ok. 2–3 dni. Dobrym pomysłem wzbogacenia oferty polskich miejscowości kalwaryjnych byłaby ponadto organizacja kongresów i konferencji oraz wydarzeń kulturalnych związanych z turystyką religijną (Jackowski 1999, s. 96–98). Tego rodzaju próby są podejmowane m.in. w Kalwarii Zebrzydowskiej oraz w Krzeszowie, gdzie w okresie letnim organizowane są koncerty organowe (Bilska-Wodecka 1999, s. 46–47), lecz podobnych inicjatyw powinno być więcej.

Nie należy chyba także obawiać się rozwoju w polskich kalwariach turystyki poznawczej, słabo powiązanej lub w ogóle abstrahującej od celów religijnych. Nowożytne założenia architektoniczno-krajobrazowe polskich „Nowych Jerozolim” stanowią bowiem często wybitne przykłady umiejętnego powiązania naturalnego pejzażu z dziełami architektury i sztuki. Są unikatowymi przykładami krajobrazu kulturowego, który powinno się udostępniać do zwiedzania wszystkim zainteresowanym zarówno z kraju, jak i zagranicą. Warto postulat ten rozwinąć o spostrzeżenie ks. Macieja Ostrowskiego, dotyczące tego, iż często zdarza się, że osoby zwiedzające przestrzeń *sacrum* w celach wyłącznie turystycznych mają okazję na osobiste przemyślenia oraz odkrycie głębszych wartości tkwiących w obiektach sakralnych. Wówczas ich czysto poznawczy kontakt z zabytkami czy też z krajobrazem zaczyna ewoluować w kierunku aktu religijnego (ks. Ostrowski 1999, s. 176–177).

Zakończenie

Zwyczaj zakładania kalwarii w Polsce uformował się dość późno, gdyż dopiero na początku XVII wieku. Przełomowe znaczenie miała fundacja wojewody krakowskiego Mikołaja Zebrzydowskiego, która zapoczątkowała powstanie „Nowej Jerozolimy”, nazwanej później Kalwarią Zebrzydowską. To najstarsze polskie założenie kalwaryjne wyznaczyło sposób kształtowania krajobrazu, który powtarzany był w wielu kolejnych podobnych przedsięwzięciach. Omawiane założenia krajobrazowo-architektoniczne wpisują się w nurt kalwarii europejskich, bardzo licznie powstających w dobie kontrreformacji. Jednocześnie jednak polskie kalwarie mają pewne cechy odmienne, związane z niespotykaną w innych krajach dbałością o wierne odtworzenie topografii Ziemi Świętej – zarówno rzeźby terenu, jak i lokalizacji poszczególnych obiektów związanych z Męką Pańską. Niewątpliwie tworzenie „kopii” jerozolimskich stanowiło wyraz wiary w wyjątkowe sakralne wartości tak ukształtowanego terenu (Bania 1993, s. 104).

Polskie kalwarie nowożytne są unikalnymi dziełami komponowanego krajobrazu, w którym przenikają się elementy przyrodnicze z dziełami utworzonymi przez człowieka. Można je odczytywać jako wyraz dostosowania się do stworzonej przez Boga natury. Ludzka ingerencja ograniczana była zazwyczaj do wyboru właściwego miejsca, wzniesienia odpowiednio zlokalizowanych kościołów i kaplic oraz wytyczenia szlaków nawiązujących do Drogi Męki Chrystusa. Kolejnym ważnym elementem były odprawiane w parkach pielgrzymkowych obrzędy religijne (pasyjne, ale też maryjne), które przydawały polskim kalwariom mistycznego charakteru. Obserwowany w ostatnich latach wzrost ruchu pielgrzymkowego pokazuje, że taka forma przeżycia religijnego nie straciła swojej aktualności. Z pewnością istotnym aspektem pozwalającym na głębsze przemyślenia tajemnic wiary jest niepowtarzalny krajobraz sakralny założeń kalwaryjnych, który może stanowić także źródło wrażeń estetycznych jako rozległe i wpisane w przyrodniczą oprawę dzieło sztuki.

Literatura

Bania Z. 1993. *Kalwarie polskie w XVII wieku. Dzieje stosowania w Europie od X do końca XVII wieku uświęconych Pasją Chrystusa miar jerozolimskich*. Warszawa.

Bilska-Wodecka E. 1999. *Zagospodarowanie oraz promocja kalwarii polskich i sacri monti dla turystyki i ruchu pielgrzymkowego*, [w:] *Turystyka w obiektach zabytkowych i sakralnych*. Kraków 1999, s. 43–49.

Bilska-Wodecka E. 2003. *Kalwarie europejskie. Analiza struktury, typów i genezy*. Kraków.

Dziedzic S. 1995. *Kalwaria Zebrzydowska i Kalwaria Paclawska – podobieństwa i różnice*. „*Peregrinus Cracoviensis*”, 2: 113–123.

Jackowski A. 1995. *Kalwaria Zebrzydowska w sieci ośrodków pielgrzymkowych w Polsce i w Europie*. „*Peregrinus Cracoviensis*”, 2: 65–75.

Jackowski A. 1999. *Obiekty sakralne jedną z szans rozwoju polskiej turystyki*, [w:] *Turystyka w obiektach zabytkowych i sakralnych*. Kraków 1999, s. 91–99.

Jackowski A. 2003. *Święta przestrzeń świata*. Kraków.

Jackowski A., Sołjan I. 1999. *Turystyka religijna – problemy terminologiczne*, [w:] *Turystyka w obiektach zabytkowych i sakralnych*. Kraków 1999, s. 101–116.

Krassowski Cz. 1966. *Uwagi na marginesie pomiarów Kalwarii w Pakości*. „*Kwartalnik Architektury i Urbanistyki*”, 11, 1: 97–112.

Mitkowska A. 1975. *Kompozycja przestrzenna Kalwarii Zebrzydowskiej*. „*Kwartalnik Architektury i Urbanistyki*”, 20, 2: 157–174.

Mitkowska A. 1990. *Sacro Monte – Park Pielgrzymkowy*. Kraków.

Mitkowska A. 1993. *Śladami św. Franciszka z Asyżu. W poszukiwaniu kompozycyjno-krajobrazowych źródeł Kalwarii Zebrzydowskiej*. Kalwaria Zebrzydowska.

Mitkowska A. 2000. *Kalwaria Kaszubska i park Przebendowskich w Wejherowie*. Kraków.

Mitkowska A. 2003. *Polskie kalwarie*. Wrocław.

Mitkowska A. 2006. *Kalwaria na Górze Świętej Anny. Wybitny obiekt europejskiego i polskiego nurtu sanktuariów kalwaryjnych*. Wrocław.

Myga-Piątek U. 2012. *Krajobrazy sakralne i religijne – próba umiejscowienia w typologii krajobrazów kulturowych*, [w:] *Sacrum w krajobrazie*, „*Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego*”, 17: 13–23.

Niemczyk A., Seweryn R. 2010. *Obiekty sakralne jako elementy dziedzictwa kulturowego i ich związek z ruchem turystycznym (na przykładzie Kalwarii Zebrzydowskiej)*, [w:] *Uwarunkowania i plany rozwoju turystyki. T. VII – Aspekty społeczne: ruch turystyczny, turystyka osób niepełnosprawnych, turystyka zdrowotna, przestrzeń turystyczna w świadomości społecznej*, red. Z. Młynarczyk i A. Zajadacz. Poznań, s. 67–77.

Ohler N. 2000. *Życie pielgrzymów w średniowieczu. Między modlitwą a przygodą*, tłum. M. Ruta. Kraków.

Ks. Ostrowski M. 1999. *Pielgrzymowanie czy turystyka religijna*, [w:] *Turystyka w obiektach zabytkowych i sakralnych*. Kraków 1999, s. 171–180.

Ks. Więckowiak J. 2006. *Kalwarie barokowe w Polsce*. Gdańsk – Wejherowo.

Ks. Wyczawski H.E. 1987. *Kalwaria Zebrzydowska. Historia klasztoru bernardynów i kalwaryjskich drózek*. Kalwaria Zebrzydowska.

<http://gsa.lesnica.pl>

<http://www.kalwaria.eu>

<http://www.niedziela.pl>

<http://www.unesco.pl>

<http://www.wambierzyce.radkowskiewioski.pl>

Dr Dominik Ziarkowski
Uniwersytet Ekonomiczny w Krakowie
ziarkowd@uek.krakow.pl

Домінік Зялковскій

Польські кальварії як вираження сакрального ландшафту в сучасну епоху

Резюме

У статті розглянуто створені у Польщі у XVII і XVIII століттях кальварії, особливу увагу акцентовано на їхніх ландшафтних умовах. Специфікою заснування польських кальварій було намагання точно відтворити топографію Святої Землі з урахуванням як загального вигляду місцевості, так і розташування окремих об'єктів. Взірцем такого способу формування сакрального ландшафту став перший у Польщі "Новий Єрусалим" у Кальварії Зебжидовській. Його заклав у 1600 році краківський воєвода Миколай Зебжидовський. Розташування окремих будівель виразно відтворювало план Єрусалиму, вміщений у відомому описі Святої Землі, складеному у кінці XVI століття фламандським ченцем Андрихомушем.

Закладаючи у Польщі в XVII столітті наступні кальварії також брали за зразок план Андрихомуша і конкретні рішення, втілені у Кальварії Зебжидовській. У хронологічному порядку слід згадати кальварії у Пакощі (1631), Вейхерові (1649), Пацлавю (1668), Верках під Вільнюсом (1669) і на горі Кальварія у Варшаві (1690). Виразним зразком Кальварії Зебжидовської стала кальварія на Горі св. Анна у Сілезії, закладена на початку XVIII століття. Лише пізніші кальварії, такі, наприклад, як Кальварія Уяздовска у Варшаві (1731), не відтворюють топографію Єрусалиму.

Сучасні польські кальварії є унікальними витворами комплексного ландшафту, в якому природні елементи переплітаються зі створеними людиною компонентами. Одним із найяскравіших прикладів є, безумовно, Кальварія Зебжидовска – єдиний у Європі об'єкт такого роду, внесений до Списку світової культурної і природної спадщини ЮНЕСКО. Останніми роками спостерігаємо зростання паломницького руху до кальварійних місцевостей. Унікальний сакральний ландшафт цих утворень, без сумніву, є важливим аспектом, що сприяє поглибленню осмислення таємниць віри. Він також може бути джерелом естетичних вражень як значимий за масштабами і вписаний у природну оправу витвір мистецтва.

Pol'ské kalvárie ako prejav tvorenia sakrálnej krajiny v novoveku

Zhrnutie

Článek popisuje kalvárie postavené v Poľsku v 17. a 18. storočí, poukazujúc hlavne na ich hodnotu v krajine. Špecifickým predpokladom kalvárií v Poľsku bola snaha o verné napodobenie topografie Svätej zeme, zohľadňujúc pri tom reliéf terénu, ako i lokalizáciu jednotlivých objektov. Vzorom pre takýto spôsob formovania sakrálnej krajiny sa stal v rámci Poľska prvý „Nový Jeruzalem“ v Kalwarii Zebrzydowskej. V roku 1600 ho dal postaviť krakovský vojvoda Mikołaj Zebrzydowski. Rozmiestnenie jednotlivých budov bolo výrazne inšpirované plánom Jeruzalema, ktorý sa nachádzal v známom opise Svätej zeme. Opis koncom 16. storočia vyhotovil flámsky mních Adrichomius. Takisto ďalšie kalvárie, ktoré vznikali v Poľsku v 17. storočí, boli postavené podľa spomínaného plánu Adrichomia, a taktiež využívajúc podrobné riešenia, aké boli využité v Kalwarii Zebrzydowskej. V chronologickom poradí treba vymenovať kalvárie v nasledovných miestach: Pakość (1631), Wejherowo (1649), Paclaw (1668) Werki pri Vilne (1669) Góra Kalwarii pri Varšave (1690). Okrem vymenovaných podľa vzoru Kalwarie Zebrzydowskej bola postavená na začiatku 18. storočia kalvária na Góre św. Anny na Sliezske. Až kalvárie postavené neskôr, ako napr. Kalwaria Ujazdowska vo Varšave (1731), prestali napodobňovať topografiu Jeruzalema.

Pol'ské kalvárie, vybudované v novoveku, sú unikátnymi dielami komponovanej krajinskej scenérie, v ktoré sa prenikajú navzájom prvky prírody s dielami, ktoré vytvoril človek. Spomedzi všetkých ako príklad vyniká, samozrejme, Kalwaria Zebrzydowska, – jediný tohto typu objekt v Európe zapísaný do Svetového zoznamu kultúrneho a prírodného dedičstva UNESCO. V posledných rokoch vidieť nárast počtu pútnikov do lokalít, v ktorých sa nachádzajú kalvárie. S istotou neopakovateľná sakrálna krajina týchto lokalít je dôležitým aspektom, ktorý umožňuje hlbšie meditovať nad tajomstvami viery. Môže byť zároveň zdrojom estetických zážitkov, ponímaná ako rozsiahle umelecké dielo vkomponované do prírody.